

HEM OCH FLÄRD

JORDBRUK, JAKT OCH FISKE

av Lotta Högrell

Jordbruk och boskapsskötsel

Ett problem när det gäller den tidiga medeltidens jordbruksredskap är att de till allra största delen var tillverkade av trä, vilket gör att vi nu, närmare tusen år senare, ofta inte finner det minsta spår av dem. Att finna jordbruksredskap bevarade är så ovanligt att det beror på ren tur om man finner dem, eller på att de en gång lämnats på ett ställe med osedvanligt goda bevaringsförhållanden för trä. I kv Trädgårdsmästaren har vi varken haft tur eller goda bevaringsförhållanden för trä. Järnet är också mycket korroderat, och det kan vara svårt att identifiera vad vissa rostklumpar en gång varit och vilken funktion de haft. Hitintills har vi bara funnit ett enda järnföremål som riktigt säkert kan knytas till åkerbruk, och det är en skaftlappsbill. Att den hittades inne i staden kan bero på att ägaren visserligen förvarade sitt årder någonstans nära

åkern, men var rädd om billen och tog den med sig hem när han inte använde den. Den var lätt att lossa och bära med sig.

Vid Sigtunas tillblivelse hade skaftlappsbillar funnits i Sverige i flera hundra år, men de äldre typerna är mindre, omkring tio centimeter långa. Skaftlappsbillen från Sigtuna är femton centimeter lång.

En skaftlappsbill består av en kraftig järnplatta med inåtböjda långsidor (Fig.1). Dessa griper om årdrets sula och vid ärjningen pressas billen fast så ordentligt att den sitter där den sitter. Vissa senare tiders årderbillar har spikats fast, men det behövde man inte göra med en skaftlappsbill.

Vitsen med att ha en årderbill av järn var att man slapp tillverka ett ändlöst antal löstagbara årderbillar av trä. Dessa slets ut oerhört fort. Efter en stunds ärjning var man tvungen att ta en paus för att byta ut billen.

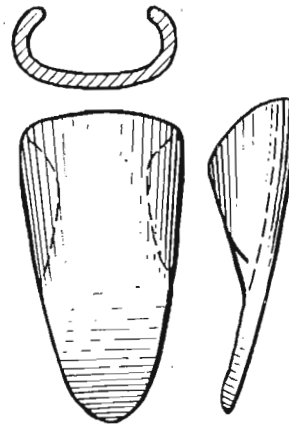

Fig.1. Skaftlappsbill av järn. Till vänster en rysk fresk från 1100-talet där placeringen på årdret syns.

Bland alla de fynd av järn som tagits tillvara under utgrävningen av kv Trädgårdsmästaren kan det dölja sig andra former av järnskoningar. Ett föremål som dyker upp i Sverige kring år 1000 är järnskodda spadar (Fig.2). Kanske var de spadar som man använde när man grävde de första rännorna/-tomtgränserna i Sigtuna i slutet av 900-talet järnskodda, och kanske kommer man att kunna identifiera dessa järnskoningar när fynden analyseras mer ingående.

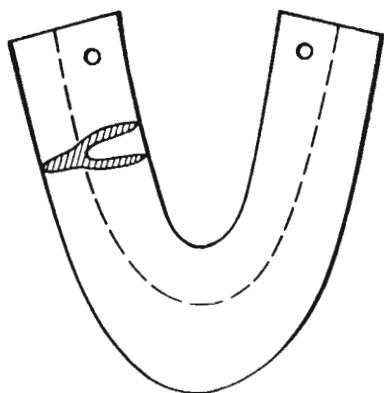

Fig.2. Spade från Enköping och tidigmedeltida spadskoning från Novgorod.

Som en liten jämförelse vill jag nämna fynden från tjärnen vid Västannor i Dalarna. Strax sydväst om en gammal by- eller gårdsplats, i gyttnan vid tjärnens strand, grävde man under andra hälften av 70-talet ut medeltida kultur-lager som innehöll ovanligt många bevarade träföremål. Där fann man många föremål och redskap som användes i jordbruket. Av årder fanns tre stycken årderkroppar till bågärder. Ett annat föremål som har med jordbearbetning att göra är harkan. Den kan beskrivas som en blandning mellan stor räfsa och harv. Den drogs antagligen för hand över åkern för att finfördela jorden och för att mylla ner säden. Till en annan kategori föremål hör klavarna. Två stycken hittades i Västannor. Sådana har också hittats vid medeltida stadsgrävningar och är ett slags tjuderanordning. En klave består av en gren som man böjt så att den formats som ett U. Den fästes ihop med en vidja under djurets hals och användes ofta för att tjudra boskapen i fähuset.

Ett annat intressant fynd från Västannor är en handval, handtagsdelen till en slaga.

Antagligen har slagan börjat användas i Sverige vid ingången till medeltiden. De äldsta beläggen är från Gamla Lödöse och utgörs av två slagvalar.

Detta var ett litet axplock ur det finaste fyndet av medeltida jordbruksredskap som gjorts i Sverige. Den som är intresserad kan läsa mer om fynden i "Vardagsliv i en medeltida bondby" (red. Janken Myrdal, utgiven av Kulturrådet, Leksands kommun, 1984).

Till rubriken jordbruk hör, förutom arbetet på själva åkern, också boskapsskötseln med ängsbruk och stallning av djuren. Genom analyser av jord från tidigare utgrävningar i Sigtuna har man funnit fröer från foderväxter. Det gör det troligt att man har vinterstallat djur inne i staden. Under grävningsarbetets gång har vi hittat rester efter två anläggningar som skulle ha kunnat hysa djur. Eftersom jordproverna inte är analyserade än och efterbearbetningen av fynd och ritningar just börjat, är det inte möjligt att bestämt säga något än. Vi får avvakta resultaten av detta arbete.

För att stalla boskap över vintern krävdes att man hade tillgång till hö och annat foder. Hö skördades på ången under högsommaren. Fram till dess att höet slagits, torkat och tagits in fick inga djur komma in på den noga inhägnade ången. Sedan skörden avslutats släpptes de ut för att beta och gödsla.

De viktigaste redskapen vid höskörden var lien och räfsan. I fyndmaterialet från kv Trädgårdsmästaren finns några järnföremål som till formen påminner om liar. De eventuella eggpartierna är dock så korroderade att det ännu inte går att fastställa att det verkligen är liar det rör sig om. Likaså finns ett järnföremål som påminner om en kraftig förskärare. Denna kan möjligen ha använts till lövtäkt. När det gäller räfsor är problemet återigen bevaringsförhållandena. Det är naturligtvis inte alls säkert att man förvarat räfsor inne i staden, även om de är lättare att bära med sig än tunga årderkroppar. Även om man gjort det, är chansen inte stor att de ska ha bevarats i de ofta så uttorkade kulturlagren i Sigtuna.

Jakt

Inte bara jordbruksredskapen utan också de flesta föremål knutna till fisket och jakten tillverkades i lätt förgängliga material som trä och bast. Jaktredskap kunde också bestå av fasta anordningar ute i markerna. I Upplandslagen nämns bland annat att "Sätter någon giller [i en annans skog], blir han tagen på bar gärning och finnas tre vittnen, böte han tre örar". Fällor och snaror kan tillverkas i trä som är lätt åtkomligt och billigt. De spar dessutom tid. En annan form av fast fångstanordning är de höj- och sänkbara fågelnät som spändes mellan två höga stänger, ofta tvärs över ett sund.

Två fynd från kv Trädgårdsmästaren som otvivelaktigt har använts till jakt är ett par jakt-pilspetsar av järn. Den ena hade registrerats som knivblad, men sedan den konserverats syns det tydligt att det är just en pilspets för jakt. Båda dessa pilspetsar är flata. Vitsen med flata pilar är att de är skärande i stället för stickande. De skär av blodådror och skadar

muskler och djuret förblöder fort. Den större pilen är bredare än den mindre och ännu plattare i tvärsnittet. Antagligen representerar de jakt på två olika slags djur.

Den senare medeltidens jakt utfördes till viss del med armborst. Den tidsperiod utgrävningen i kv Trädgårdsmästaren berör ligger dock tidigare, innan armborstet började användas. Ett lika ovanligt som spännande föremål är den signalpil som hittades vid utgrävningen (Fig.3).

Det är inte en pil i vanlig mening. Den är ihålig och har tre hål i den koniska spetsen. Man kan knappast ha ihjäl något djur med den. Den har använts vid jakt på sträckande sjöfågel. Det finurliga med signalpilen är att den frambringa ett ljud som påminner om en dykande rovfågel. När fåglarna hör detta dyker de för att ta betäckning och kommer sedan upp till ytan. Då står jägaren där med jakt-pilar, beredd att skjuta.

Alla jakt-pilar var inte av järn. En form av pil som använts är klumppilen(Fig.4). Den var ofta av trä och inte ägnad att döda djuret utan i första hand för att bedöva det. Denna pil kunde användas vid jakt på mindre djur som t ex ekorre, och hade den fördelen att den lämnade skinnen utan skador, vilket inte en vanlig, spetsig pil gör. Den kunde också användas vid fågeljakt.

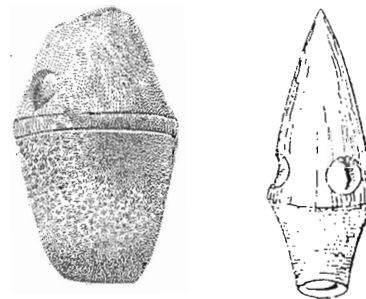

Fig.3. Signalpilar från Sigtuna och Novgorod. Skaft-hålen nedåt i bilden.

Fig.4. Klumppil från Novgorod.

Fiske

I Upplandslagens byalagsbalk XVI nämns som särskilda fiskemetoder fiske med mjärde i och utanför "fiskeverk", fiske med nät och fiske med eld och ljuster. Fisket torde ha spelat en viss roll, både därför att kyrkan föreskrev fastedagar då kött inte fick förekomma på matse-

deln och för att fisket sannolikt reglerades av ett slags allemansrätt. Den som ägde mark hade enligt Upplandslagen rätt till fiske på eget vatten eller rätt till del i gemensamt vatten i relation till storleken på ägorna.

Att befolkningen i Sigtuna idkade fiske vet vi genom fynd av flera metkrokar. I de fuktigare och djupare kulturlagren nära Stora gatan hittades barkflöten till fiskenät. Flötena är ca 1 1/2 decimeter långa och har hål i hörnen, genom vilka man kunnat fästa dem vid nätet. Av själva nätet fanns dock inte något kvar. För att gå i land med nätfiske krävs inte bara flöten och nät utan också sänken. Något som säkert kan sägas vara nätsänken har inte hittats i kv Trädgårdsmästaren. Ett fynd som möjligen kan ha använts till nätsänke är en bit flinta med hål i. Hålet är inte tillverkat utan har bildats naturligt, eftersom flinta är för hårt för att man ska kunna borra i det.

Lämningarna efter "fiskeverken" och de fiskeredskap som användes där, till exempel mjärdar, finner vi förstås inte inne i själva staden.

VAD BENEN BERÄTTAR

av Barbro Hårding

Tonvis med avfall

Nu i slutet av det 20:e århundradet produceras mer sopor än någonsin, men vi ser dem knappt. De spolas bort genom avloppsledningar, förbränns i sopugnar eller göms långt borta "någon annanstans".

Medeltidsmänniskorna kastade däremot sitt avfall utanför husknuten där matrester, hantverksspill, keramikskärivor mm lagrades. Mycket förmultnade, föremål av trä och textilier är tex sällsynta i kulturlagren. Kött och senor ruttnade bort, men benen blev kvar. Benen får därför berätta lite för oss om livet för tusen år sedan.

Över 5 ton djurben har tillvaratagits från Sigtunautgrävningen, och då har benen ändå bara sparats från ungefär halva grävningssytan. Det är svårt att förstå hur människorna kunde stå ut med att leva mitt bland sina sopor. På 200 år höjde sig marknivån ungefär 3 meter. Hur mycket skulle vår markyta höja sig med den tidens sophantering?

Slaktdjur

De vanligaste djuren som ingick i födan i Sigtuna, liksom i andra medeltida städer, var nötkreatur, får, get samt svin. Under medeltiden var djuren mycket mindre än idag. Den ringa storleken hade både orsak och verkan. Under vintermånaderna stallades djuren i små trånga och dragiga fähus med magert foder. Då våren äntligen kom släpades halvdöda kreatur ut i ljuset. Små djur innebar å andra sidan vissa fördelar, de var lättare att hantera, krävde mindre foder och mindre utrymme.

Nötboskap behöll man ofta till hög ålder då de utnyttjades för mjölkproduktion och som dragkraft (Fig.1). Att kastrera tjurar kände redan stenålderns bönder till. En medeltida ko gav 750 liter mjölk/år, en ko av idag ger 6500 liter/år.

Får slaktades antingen som årslamm och gav då 5 kg kött (nutida lamm ger 15 kg) eller så

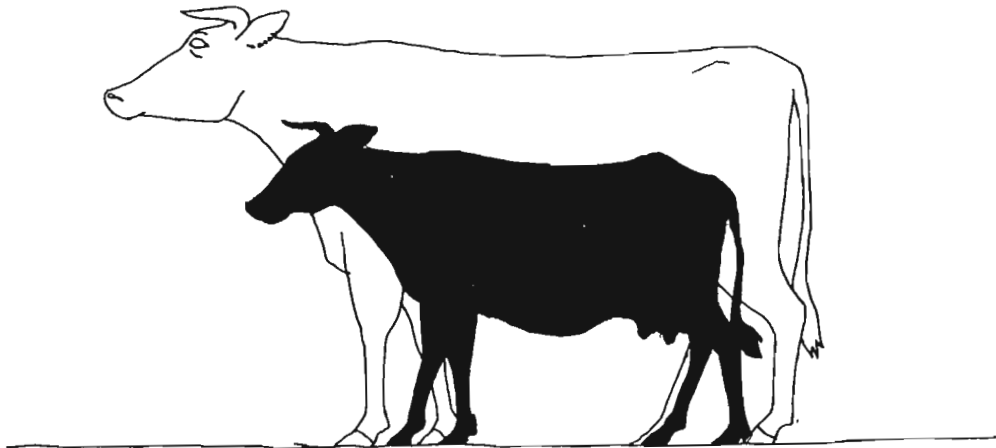

Fig.1. Nötboskap från medeltiden (svartfärgad) och nutid (ofylld). Bild; Lennart Olin.

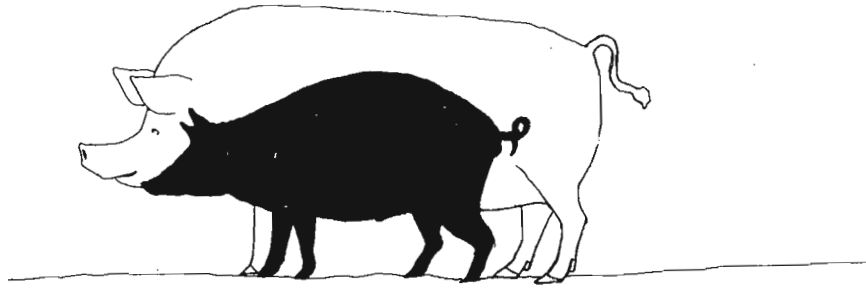

Fig.2. Svin från medeltiden (svartfärgad) och nutid (ofylld). Bild; Lennart Olin.

hölls de för ullens skull och uppnådde hög slaktålder. Från getter har mycket hornkvickan hittats, hornsleidorna togs däremot tillvara redan för tusen år sedan av horn/benhantverkarna.

Svin var lätta att hålla, som allätare åt de nämligen av gatornas avfall (Fig.2). De slaktades ofta som ungdjur och gav ungefär 40 kg fläsk (dagens svin ger 75 kg).

Preliminära resultat från utgrävningen visar att konsumtionen av de tre största djurgrupperna nöt, får/get och svin varierar med tiden. Nötkött dominerade hela perioden, från slutet av 900-talet till och med 1100-talet. Då Sigtuna anlades konsumerades emellertid nästan lika mycket svinkött som nötkött. Fårkött var däremot relativt ovanligt åren runt milleniumskiftet. Svinets betydelse minskade succesivt under 1000-talet och på 1100-talet var fårkött vanligare än svinkött.

Från en tidigare utgrävning i Sigtuna har man kunnat påvisa en överrepresentation av fjolårslamm inne i staden. En motsvarande avsaknad av fjolårslamm har konstaterats vid utgrävningen av en medeltida by i Sigtunas omnejd (Pollista i Övergrans socken). Kanske har bönderna i Pollista sålt sitt lammkött till stadsborna i Sigtuna. Ett liknande förhållande måste också ha gällt nötkreaturen, eftersom vi inte påträffat några säkra stall eller lador inne i staden.

Vid en jämförelse av djurbensmaterialet mellan ett boningshus inne på en av gårdstomterna och en hantverksbod vid Stora gatan tycks vissa skillnader kunna skönjas. På gården inne i kvarteret har man köpt djuret levande och slaktat på platsen, medan man i hantverksområdet har fått köttet färdigstyckat.

Hund och katt

Hund och herre levde i symbios med varandra, hunden fick värme och mat, husbonden fick hjälp vid vakt och jakt. Under vikingatiden hade hunden hög status och kunde begravas med sin herre. Med kristendomen följde däremot en orientaliskt influerad syn på hunden som ett föraktat, ovärdigt djur. I Sigtunas kulturlager har påträffats enstaka ben från medelstora hundar. Hundarna kan ha använts som vakthundar vid förrådshus och som jakthundar. Det fanns exempelvis hundar som var speciellt dresserade att hämta pilar vid fågeljakt. Säkert fanns också en hel mängd "gemen" hundar som sprang omkring bland husen och livnärde sig på avfallet i gränderna. Ibland högg de nog till en människa också. I medeltida läkeböcker finns olika recept mot hundbett, som tex att ta lite av hundens hår och lägga på såret eller att läsa en magisk ramsa.

Katten kom till Norden för ungefär 1500 år sedan. Den ersatte husormen som man tidigare haft i förrådshuset som musfångare. Först med

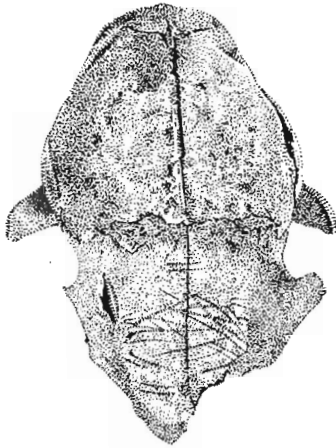

Fig.3. Kattkranium med snittspår efter flåkniven i pannan. Nackpartiet uppåt i bilden.

städernas framväxt och den därvid ökade råttplågan blev katten mera allmänt förekommande. Katten ansågs på medeltiden stå i förbund med mörkrets onda makter Djävulen troddes tex kunna förvandla sig till en svart katt. På 1200-talet i Frankrike kunde det räcka med att en kvinna ägde en katt, för att hon skulle dömas som häxa. Därför förföljdes katten av människorna. Men katterna var trots allt människorna till stort gagn, inte bara som råttfångare utan även inom folkmedicinen och som pälsleverantörer. I Roskilde på 1200-talet rekommenderade läkaren Henrik Harpesträng en kluven och urtagen kattunge fastbunden på huvudet som medel mot galenskap. Kattblod ansågs bra mot bl a bältros, frossa och blodförgiftning. Kattskinn troddes bota ryggsnitt och gikt.

I Sigtuna är en stor mängd kattben funna i 1100-talslagren. På många kranier syns snittspår som tyder på att katterna dödats för skinnets skull (Fig.3). Kattskinn användes som pälsfoder och på 1100-talets Island värderades ett kattskinn till lika mycket som tre fjällrävsskinn eller tre alnar vadmal. Ännu så sent som på 1600- och 1700-talen förekom kattskinn i bouppteckningar.

Vilda djur

De vilda skogsdjuren jagades främst för skinnets skull. Redan på 500-talet omtalar romaren Jordanes svearnas vackra vilddjursskinn. På Birka försiggick pälshandel, Adam av Bremen talar om en myckenhet dyrbart pälsverk. På 1250-talet var Stockholm centrum för skinnhandeln och benavfallet tyder på att skinnhandel även försiggick i Sigtuna.

Fångstmetoderna varierade beroende på vilibråd, terräng och syfte. Redskapen kunde vara giller som slog ihop om djuret, fällor där djuret kunde fångas utan att dödas, saxar, snaror, nät krokar, slunga, pilbåge, spjut mm.

Ben från vilda skogsdjur utgör en ytterst marginell del av materialet från Sigtunautgrävningen. Skogsharen är vanligast, räv och ekorre dyker upp då och då, i enstaka exemplar förekommer björn, varg och bäver. Dessa djur har inte spelat någon roll för mathållningen i staden utan förekomsten har andra orsaker. En hörntand från en björn har burits som amulett runt halsen. Även några tåben från björn ingår i fyndmaterialet. Tåbenen har kommit till Sigtuna som en del av skinnets.

Ett annat udda fynd är ett vargkranium.

Vargen ansågs som ett skadedjur och enligt landskapslagarna från 1200-talet var jakten fri på rovdjur som varg och björn.

Ett rävkranium och några tåben visar att handel med rävsinn kan ha förekommit i Sigtuna. Även bävern ansågs vara ett skadedjur och fri jakt var tillåten under tidig medeltid. Bäverkött ansågs välsmakande, skinnets togs tillvara och bävergäll (som är en gulvit vätska från testiklarna och innehåller salicylsyra) användes som läkemedel.

Gråverk kallades ekorre eftertraktade vinterskinn. Ekorren jagades med kolvpilar för att skona skinnets. Jakten reglerades i landskapslagarna och gällde mellan 14 oktober - 15 februari. I utgrävningsmaterialet finns flera tåben av ekorre. De förekommer utspridda under hela den tidsperiod grävningen omfattar.

Skogsharens skinn var av dålig kvalitet, men kunde klippas sönder och vävas in i yllevävar. Harskinn användes som "loppälsar", klutar av

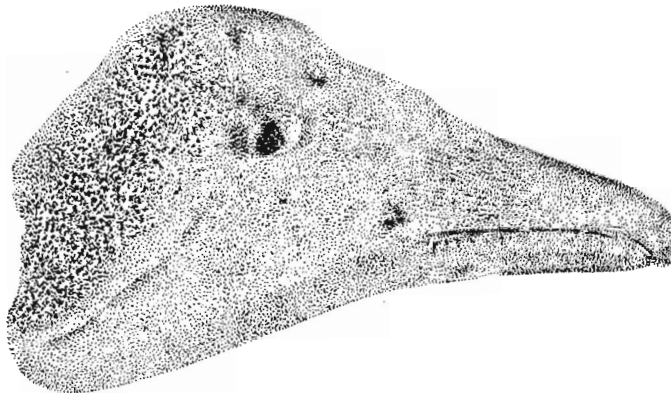

Fig.4. Naturalistiskt format fågelhuvud av ben eller horn funnet i kvarteret Trädgårdsmästaren.

harhår användes för att locka till sig lössen. Periodvis under medeltiden var harkött tabu-belagt eftersom djuret ansågs oheligt. I Sigtuna var det emellertid en omtyckt maträtt, från 1000-talet finns en mängd ben från skogsharar.

Fågel

En stor del av fågelbenen i Sigtuna kommer från sjöfåglar (Fig.4). Ejder, storskrak och småskrak är de vanligaste arterna. Fåglarna har troligen fångats med luftnät i Östersjöns skärgård. Förekomsten av andra sjöfåglar som alfågel, svärtå, storskarv och tobisgrissla förstärker intrycket av jakt med luftnät. Under mars/april flyger dessa fågelarter mellan skären i Saltsjön på väg till sina häckningsplatser. Sigtunaborna företog båt färder ut till skärgården för att fånga sjöfågel under vårsträcket. Man låg ute några veckor och återvände till Sigtuna med båtarna fulla av fåglar. Skrakarna fanns även inne i Mälaren och kan ha fångats under ruggningen i juli då de är lätta att jaga. Av fåglarna tog man tillvara köttet, dunen och hela skinn. Kanske hängdes fågelbrösten upp på stugväggarna för att torka i vårsol och vårvind.

Då och då dyker även svanben upp i materialet. Ben från knölsvan är funna i 1100-talslager. Detta fynd förändrar bilden man tidigare haft av knölsvanen som inplanterad till Mälardalen under 1500-talet.

Orre, tjäder och järpe har Sigtunaborna fångat med pil och snara i de närbelägna skogarna.

Kräkfåglar som corp, kaja och kråka finns också med bland benen. Kajorna trivs på öppna fält, korparna i de djupa skogarna och kråkorna fick säkert näring från avfallet i Sigtuna. Tama fåglar representeras av höns och gäss. Inslaget av tama fåglar är störst i 1100-talslagren och minst i de äldsta lagren.

Säl och valross

Av havsdäggdjur finns såväl säl som valross representerade i materialet. Av sälen använde man förutom skinnets även späcket till matlagning, lysolja eller som infettningsmedel. Valrossens hemvist befinner sig långt från Sigtuna på östra Grönland, Svalbard och Murmansk. I 1100-talslager från en gårdspassage låg ett kraniefragment med stora håligheter för betarna. Av betarna tillverkades vackra småting som t ex kammar och spelpjäser, varav flera har hittats vid Sigtunautgrävningen. Tydligt fraktade man de dyrbara betarna fastsatta i kraniet, för att på så sätt förhindra att de skavdes mot varandra.

Fisk

Gös, aborre, gädda och olika karpfiskar utgjorde den vanligaste fiskkosten. Fiskarna har fångats med nät och krok utanför Sigtuna. Inslag av strömning och ål tyder på att det inte bara var sjöfågel som hämtades från Saltsjön. Som en följd av kristendomen, infördes långa fasteperioder då köttätande var förbjudet, i stället ökade efterfrågan på fisk. Sigtuna

na t.o.m importerade fisk. I 1100-talslagren är stora torskotor ett vanligt inslag. Kotornas storlek och den totala avsaknaden av motsvarande ben från huvud och gälbågar talar för att torsken måste ha kommit i torkat skick från Atlanten. Det är känt att Norge exporterade torkad fisk redan under vikingatiden till bl a England.

Människoben

Ett fåtal människoben finns även med i benmängden. Dessa förekommer endast i enstaka exemplar och har förmodligen kommit till platsen genom att fyllnadsjord har tagits från annat håll. (Kyrkogården till S:ta Gertrud ligger alldeles i närheten). Mjölktänder hittas då och då, men det har ju sin naturliga förklaring.

TRÄHANTVERK

av Irene Mesenhol

Man kan med all rätt kalla medeltiden för en träålder. Trä var överlägset det mest mångsidiga och användbara materialet man hade att tillgå. Trä användes inte bara till uppförande av byggnader och tillverkning av redskap, utan även som bränsle. Redskapen och föremålen tillverkades oftast av lokala hantverkare. I Stockholm fanns vid mitten av 1400-talet hantverkare så som bägarmakare, patinomakare (tillverkare av ett slags träskor), timmermän, kistmakare, snickare, tunnbindare etc. Dessa hantverkare var förutom tunnbindare och timmermän ej anslutna till något särskilt skråväsende. De flesta av dessa yrkesmän fanns säkert också i Sigtuna under samma tid. Sannolikt har även "vanligt" folk fuskat litet inom snickaryrkena och tillverkat egna föremål och redskap för husbehov. En del föremål fördes dock in från andra delar av Sverige och tex Finland och byttes mot varandra. Virke transporterades sjövägen.

Träfynden från medeltidsarkeologiska utgrävningar har tidigare inte rönt speciellt stort intresse hos forskarna. Emellertid har detta vänt och flera intressanta publikationer har getts ut på senare år. Det är ofta ett svårt material att

arbeta med. Man är för det första helt beroende av bevaringsförhållandena på utgrävningsplatsen. Trä bevaras bäst i syrefria och fuktiga mossar, men även kompakta medeltida kultur lager kan ge mycket fina bevaringsförhållanden. På en väl-dränerad utgrävningsplats där undergrunden utgörs av grus som leder bort vatten och fukt kan nästan allt trä ha försvunnit. Det är ofta svårt att se vad trästyckena man finner har haft för funktion eller vilken typ av föremål de kan ha tillhört. Den största delen av fyndmaterialet kan överhuvudtaget inte identifieras. Detta kan bero på de dåliga bevaringsförhållandena, men det vanligaste är nog att föremålen var trasiga redan när de slängdes. Något som också försvårar identifikationen är att träföremål ofta återanvändes. Större träföremål som var oanvändbara gjordes om till mindre. Man reparerade också trasiga föremål och ibland försågs de med nya detaljer. Eftersom trä också användes som bränsle, kan man ju också räkna med att en hel del kasserade träföremål har försvunnit på detta sätt.

De flesta träföremålen från Sigtunautgrävningen har påträffats i de djupast liggande

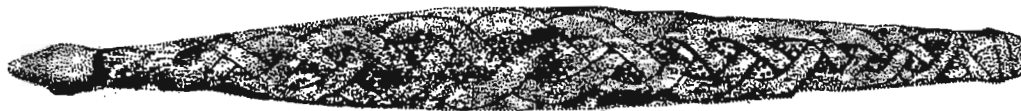

Fig.1. Dekorerat traskedsskaft.

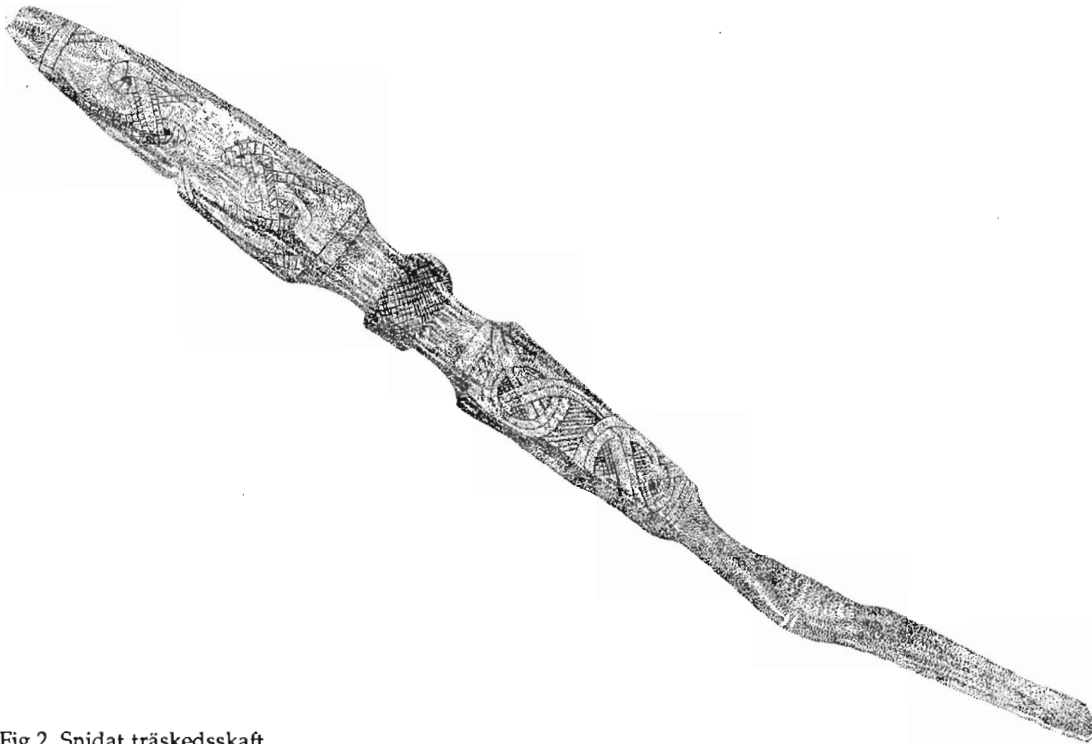

Fig.2. Snidat träskedsskaft.

fuktiga lagren, där bevaringsförhållandena är som bäst. De tillhör således de äldsta tidsperioderna.

De flesta träföremålen, förutom byggnader, broläggningar etc, är nära relaterade till hus och hem. Husgeråd av trä var vanligast både i staden och på landet, men det förekom också husgeråd av metall, ben, horn och keramik. Men husgeråden i hemmen var inte speciellt många och dessutom enkla och tillhörde husets fasta inredning.

Det är emellertid svårt att räkna upp alla fynd av trä som gjorts, dels p g a mängd och variation, dels p g a de olika tolkningssvårigheter som tidigare nämnts. De vanligaste föremålen som påträffats är dymlingar (tränitlar), däremot har något helt laggkärl inte dykt upp. Ett laggat kärl bestod av långa stavar som var fastbundna mot en botten med vidjor. Laggkärlstekniken användes till fat och skålar men också till större ämbar och tunnor. Det har även funnits fat och skålar som svarvats ur

hela trästycken, men även av dessa har bara fragment hittats.

Bland de föremål som märks mest av trämaterialiet är ett antal skedar. Dessa är utskurna i trä och har en mycket skickligt utförd dekor på skaftet (Fig. 1 och 2). Skeden tillhörde medeltidsmänniskans personliga ägodelar. Bland övriga fynd kan nämnas en träask med lock som är svarvad. Denna påträffades invid en stående vävstol. En svarvad trädetalj kan ha tillhört en vävstol eller en möbel.

Närheten till Mälaren märks också på en del fynd. Återanvända bordplankor från en båt har framkommit. Ett föremål kan antagligen identifieras som en rårak, tillhörande en mindre segelbåt. Dessutom har det framkommit en del flöten av trä och bark.

Vid en vidare bearbetning kan säkert många oidentifierade föremål och fragment tolkas med hjälp av etnologiskt material.

TEXTILHANTVERK I - spinning och vävning

av Louise Deutgen

En man klipper ett får, verktyget han har i sin hand är en sisare. En kvinna sitter och spinner av ullen. Hon sätter sländan i rörelse innan hon sätter ned den i en skål med spetsen mot skålens mitt där sländan roterar stadigt. Hon drar ut de korta fibrerna, som spinns till en mycket jämn och tunn tråd. Den tvinnas sedan dubbel för att klara av att tjäna som varp i vävstolen. Av tråden som tillverkades för 1000 år sedan blev det tyg och av tyget syddes ett klädesplagg. När plagget blivit utslitet användes det kanske som trasa, för att slutligen som en trasig lapp slängas ut på gårdsplanen där den glömdes bort och gömdes undan tidens tand. Först idag kan vi se de rester som en gång efterlämnats av de människor som bott och verkat i Sigtuna.

De spår som vi idag ser av den textila hanteringen i det medeltida Sigtuna är p g a beva-

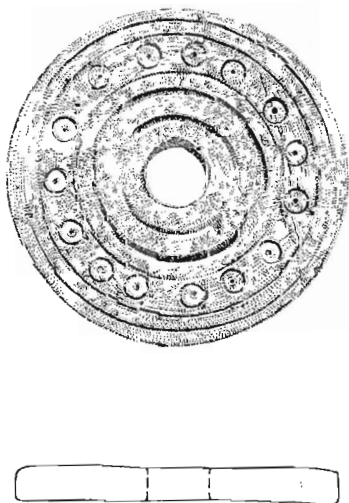

Fig.1. Skivformig sländtrissa av horn eller ben.

ringsförhållandena ojämnt fördelade i tiden. Eftersom de äldsta kulturlagen är bättre bevarade än de yngre kommer, helt naturligt, de flesta textilfynden från de allra äldsta lagren. Vegetabiliska fibrer som hampa och lin är dessutom betydligt känsligare för förmultningsbakterier än animaliska fibrer som ull. Organiska material som textil tillhör överhuvudtaget det som bevaras sämst.

Spinning

De textila redskapen har bevarats bättre än själva tyget. Sländtrissor är en stor fyndkategori som täcker många material. Hittills har trissor av ben, horn, täljsten, sandsten, volhy-nisk skiffer, bärnsten, glas, bly, trä och keramik av svartgodstyp påträffats.

Vid tillverkning av tråd har sländtrissans form och vikt betydelse för resultatet. Bland sländtrissor från Sigtunautgrävningen finns flera olika typer representerade. Det finns skivformiga sländtrissor som används vid spinning av långa fibrer (Fig.1). Sländan hänger då fritt i luften och fibrerna dras av sländtrissans tyngd ut till en sträckt tråd. Om trissans tyngdpunkt ligger nära tenen, roterar sländan fortare än om den ligger längre ut. En skivformig sländtrissa har tyngdpunkten jämnt fördelad. Vid rotation flyttas den mot trissans ytterkant och detta medför att en skivformad sländtrissa kan utveckla mer kraft och snurra en längre tid.

Vid reptvinning har man använt en tung skivformad sländtrissetyp av sten. Denna kan endast användas till grövre trådar. Troligen har skomakare i Sigtuna använt sådana trissor när de spunnit becktråd för att sy i läder.

De klotformade trissorerna är koniska eller dubbelkoniska (Fig.2). De snurrar fortare än en skivformad trissa av samma vikt och används

vid spinning av korta fibrer och tunn tråd. Få fibrer behöver mindre kraft men fler snoddvarv för att bli tråd. Även en spolformad sländtrissa av trä har påträffats. Denna form ger samma resultat vid spinning som de koniska.

Mycket lätta sländtrissor tyder på spinning med stödd slända. Då behöver inte trissan ge lika mycket kraft eftersom de fibrer den ska vrida är utan sträckning. Den ger endast rotationshastighet, som kan avpassas för framdragning av fibrer och spinning av olika typer av tråd. Sländan kan stödjas mot en plan yta t ex en bordsskiva eller i en skål.

En sländtrissa av ben liten som en ärta är ett icke ovanligt fynd i Sigtuna. Med denna går det att spinna en mycket tunn tråd. Sländtrissor av en liknande typ användes i forntidens Peru vid spinning av tråd av vikunjaull till 1,48 tex, dvs en kilometer garn väger 1,48 gram. Tråden består av tre - fyra fibrer. Vikunja är ett lama-djur som finns i Sydamerika och har en av världens finaste fibrer.

Flera svagt koniska sländtenar av trä och ben har påträffats. Tenarna är spetsade i båda ändar, nedtill för att ge liten friktion mot underlaget och upptill för att kunna överföra stor hastighet, då en tunn tråd behöver mer vridning än en grov. En av tenarna var försedd med en konisk sländtrissa av svartgods. På själva tenen fanns en mycket tunt spunnen lintråd (?) upplindad. En sländten kan också användas som skyttel vid vävning. När sländan är full med tråd tar man loss trissan och arbetar med tenens ändar. Vid mönstervävning när inslaget plockas in i varpen är detta ett lämpligt redskap. En sländten med tråd upplindad, men utan trissa, har påträffats i närheten av en varptyngd vävstol.

Flera stycken sisare av järn har registrerats. De är genomgående små, 15 cm långa, och har troligen använts som en vanlig sax och till fårklippning. Om de får Sigtunaborna hade var av den typen att man ryjade (plockade) ullen behövs ej sisaren för detta ändamål. Moderna fårsaxar ser fortfarande ut som de sisare vi hittar, men är något större.

Fig.2. Konisk sländtrissa av glas med avfasad kant.

Vävning

Fyrkantiga, platta brickor av horn med två, tre och fyra hål i har använts till brickbandsvävning. Brickor av detta slag är en indikation på en upprättstående vävstolstyp med varpen nedtyngd. När man sätter upp en väv i en sådan vävstol träs varje varptråd fram och tillbaka en gång och bildar en ögla på ena sidan bandet och den nedhängande varpen på den andra. Ofta har uppsättningsbanden fått sitta kvar och använts som dekorationer i klädnaden och därmed också bevarats. Ett fragment av en väv med uppsättningsband, några inslag och varp har hittats (Fig.3). Eftersom denna teknik ej används i samband med trampvävstolar visar detta att denna textil har vävts i en sk Oppstadgogn (isländska och betyder upprättstående väv, Fig.4). Den består av två lodräta grövre stockar och en horisontal. Varpen är upphängd i den horisontala stocken och sträcks ut

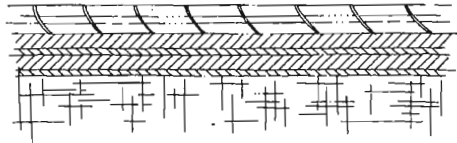

Fig.3. Fragment av varp med uppsättningsband.

av s k vävtyngder. Dessa består av bränd eller obränd lera och är omkring 15 cm i diameter och 5 centimeter tjocka. De är runda med ett hål i mitten, ca 3 centimeter i diameter och är ofta dekorerade med antingen avtryck av rörben från fågel eller hål som gjorts med ett finger i en eller två ringar. Flera av tyngderna har fortfarande upphängningssnöret av tvåtrådig hampa kvar. En del tyngder har tydliga spår efter att varpen knutits direkt i tyngden. Oftast är vävtyngderna det enda som finns kvar av de vävstolar som en gång funnits. I enstaka fall kan en del trärester eventuellt kopplas samman med anläggningen. Inslaget slås uppåt med ett vävsvärd. Något sådant har dock hittills ej påträffats. Vävstolens storlek kunde variera beroende på hur brett tyg som skulle vävas. Man tror att den upprättstående vävstolstypen uppkom vid stenålderns slut. Tekniken används dock än idag. Den sjösamiska befolkningen i Nordnorge brukar denna vävstolstyp till sina "grener" - ett slags tjocka randiga ylletäcken. De anser det vara fördelaktigare att väva på en bred oppstadgogn istället för en smal horisontell vävstol. På Island användes oppstadgogn in på 1800-talet och utkonkurrerades först då av trampvävstolen. Olaus Olavius lät i sin resedagbok 1777 avbilda en isländsk vävstol. Denna är jordfast och står rätt upp. En annan variant är att vävstolen ej är jordfast utan lutad mot en vägg d v s flyttbar. Troligen har vi spår av både fasta och flyttbara vävstolar i kv Trädgårdsmästaren. Föremål som tolkats som vävlunor har på-

träffats i de yngre lagren. De fungerar som block, som gör det möjligt att höja och sänka skaften i en horisontell vävstol. Detta skulle i så fall vara en indikation på att även horisontella vävstolar (trampvävstolar) förekommit i Sigtuna. När trampvävstolens intåg i Sigtuna skedde är fortfarande ej klarlagt. I Polen brukades den redan under 900- och 1000-talet. Fynd från Hedeby tyder på att trampvävstolen kan ha förekommit där vid samma tid. Under 1200-talet infördes troligen den horisontella vävstolen till Sigtuna och så småningom försvann Oppstadgognen helt till förmån för denna. Nu var det möjligt att väva andra tekniker och framförallt kunde man väva snabbare. Detta resulterade i ett textilt överskott som kunde användas för avsalu. Det är mycket svårt, kanske rent av omöjligt att säga om det var kvinnor eller män som var textila hantverkare. Troligen var det både och. Man brukar kunna skönja en manlig dominans i ett hantverk om det blir en inkomstkälla. Kanske var det en kvinnlig syssla om det endast var för husbehov. Om det i Sigtuna funnits en textilproduktion för avsalu under 1000- och/eller 1100-talen, är ännu ej klarlagt, men det stora antalet vävstolar som påträffats tyder på att en sådan tolkning skulle kunna vara möjlig.

Ett redskap som också bör nämnas är glättstenen. Den används först när tyget är färdigvävt. Man glättade linter så att de fick en fin lyster. Tyget kunde också goffreras, vilket innebar att det veckades och fixerades genom strykning med stenen. Glättstenen kunde bestå av sten eller glas med en slät botten som formats så att den låg bra i handen. Under tyget hade man också en slät yta, en glättbräda som vanligtvis var av trä eller älghorn.

Textilier

De textilfragment som påträffats består av olika material som fårull, nöt/hästhår, lin, hampa och möjligen importerat material (silke?). Bindningarna som har använts är tuskaft (som säckväv), treskaft och fyrskaft (som jeanssty). Textilen är den färdiga produkten och av denna kan man utläsa hur tillverkning-

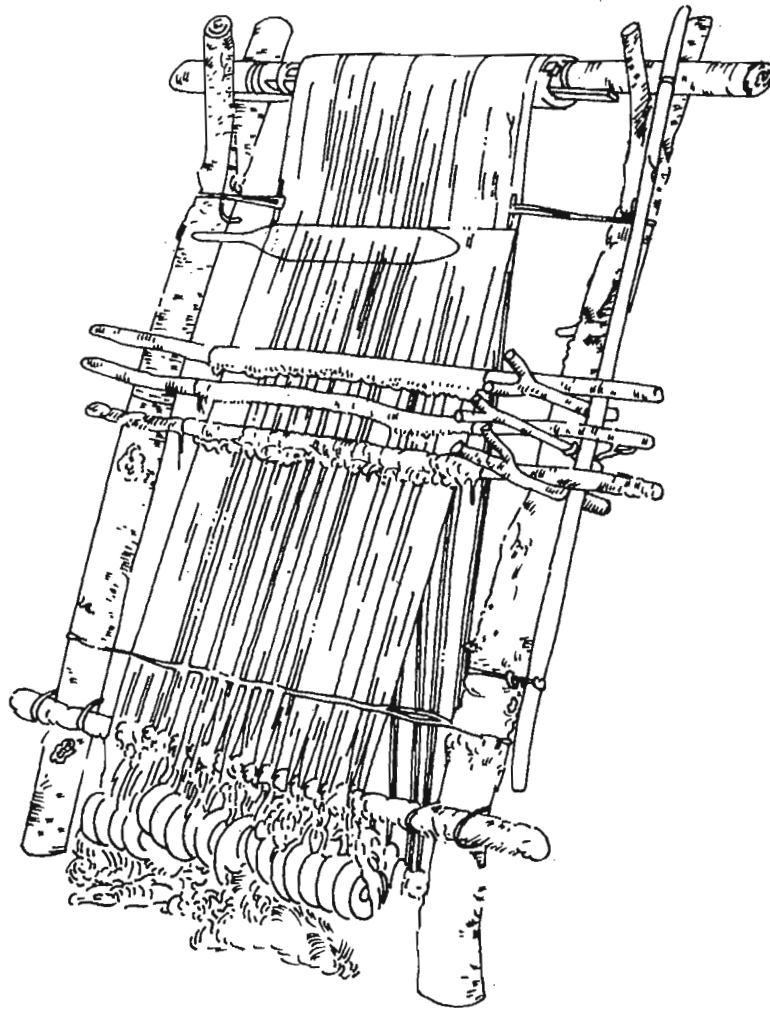

Fig.4. Opstadgogn eller vertikal vävstol.

en skett. Genom att lägga ihop de fakta man kan utläsa av textilierna med de redskap som påträffats har vi snuddat vid en liten del av den textila produktion som förelåg.

Genom att studera spinnriktningen hos tråden kan man utläsa en del om tyget. Om fibrerna är riktade som ett Z så kallas det z-spunnet, fibrerna kan också vara riktade åt andra hållet; s-spunnet (Fig.5). Ett valkat tyg har inslag och varp i olika spinnriktningar. Detta gör att man uppnår en tät filtning och ett tyg som får en slät yta. Om varp och inslag har lika spinnriktning bromsas trådarnas sammanträngande något av

trådsiktens motställda skruvformer och det bildas då små runda hål kring varje trådkorsning.

Flera stycken fragment av vadmal med inslag och varp i olika riktning har påträffats. En del av dessa är mycket hårt valkade till en tjock stel fibermassa medan andra har en lätt beredning där trådmönstret ännu kan ses. Det kan vara svårt att avgöra om valkningen varit avsiktlig eftersom det kan uppstå förfiltning vid användning och sekundär användning. I flera fragment som ej är valkade är varpen tvåtrådig och s-tvinnad, medan inslaget är enkelt och

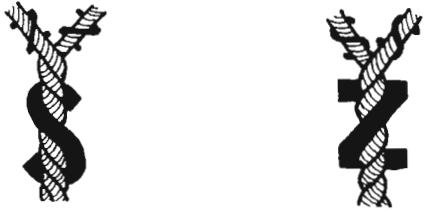

Fig.5. S-spunnen och z-spunnen tråd. Bild; Louise Deutgen.

z-spunnet. Det kan betyda att man endast spunnit tråd i z-riktning och när man då tvinnar ihop två trådar blir det i s-riktning. Men det kan också vara avsiktligt för att åstadkomma ett tyg med slät struktur.

Genom att mäta trådtätheten i både varp och inslag, trådens tjocklek, om den är en eller tvåtrådig och se till materialets naturliga användningsområde kan man utläsa vad textilien använts till. De sammanhang vi av materialet kan utläsa att textilier brukats till är: klädesplagg, drev till klinkbyggda båtar (grovt ulltyg som sekundäransvänts som tätning) och emballage till tygbalar.

Tvinnade rep av hampa har tidigare nämnts i

samband med uppsättning av varp. Förutom tvåtrådig rep som använts till varptyngder har grövre tretrådig rep påträffats, ca 1 cm i diameter. Samtliga är tvinnade av hampa. En bit bränd lerklining från ett flätverkshus har ett avtryck som visar att ett tyg med bindningen fyrskaftad kypert tryckts mot leran. Det finns även obearbetat material. Ull påträffades i ett hus bredvid en dubbelkonisk sländtrissa. Troligen har det börjat brinna i huset och sländan lämnats i en hast. Hampa och nöt/hästhår hör också till de råmaterial som registrerats.

Ett betydande textilt hantverk

Vissa tyger eller råmaterialet till dessa kan vara importerade. Det gäller också ett stort antal sländtrissor av volhynisk skiffer från slaviskt område och sländtrissor av glas från Västeuropa.

Utgrävningen i kv Trädgårdsmästaren har visat upp ett stort och rikt fyndmaterial med anknytning till textilproduktion som innehåller både råvaran, redskapen och den färdiga produkten. I de flesta bostadshus som grävts ut finns fynd som pekar på att man spunnit och vävt i husen. Utbredningen i tid och rum tyder på att det textila hantverket har varit ett arbete som sysselsatt många av det medeltida Sigtunas invånare.

TEXTILHANTVERK II

- nålar och tinbl bein

av Susanne Haltiner

Nålar i alla de former

Ben- och hornnålar är en relativt stor fyndgrupp från utgrävningen, ca 400 har hittats. Många är trasiga och enkla till utseendet medan andra är vackra och gjorda med stor variation. Nålarna bearbetades först med knivar och andra redskap, sedan har de slipats. Något överraskande är att det finns lika många enkla släta nålar, som de med olika form och dekoration på nålhuvudena. Den medeltida människan avsatte alltså mycket tid för att utsmycka ett så vardagligt föremål som en nål.

Nålarnas form har i en del fall bestämts av formen på utgångsbenet. Nålen på Fig.1 b är gjord av vadbenet från ett svin som naturligt har denna form. Dessa nålar har en längd på 10-13 cm. Materialet i de större nålarna har

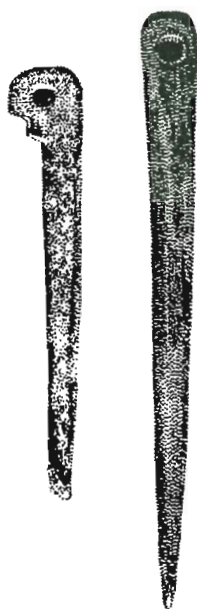

Fig.1 a och b. Enkla bennålar.

mestadels varit ben från nötkreatur.

Nålhuvudenas form varierar mycket och det är vanligtvis endast denna del av nålen som man har dekorerat och skurit ut. Vanligt är osymmetriska former, som på Fig.1 a. Ibland har man använt former som man sett i omgivningen, nålen på Fig.2 a påminner om en tupp.

Nålar med olika många vulster runt huvudet finns det gott om. Det förekommer nålar med tre vulster som löper runt om övre delen.

Markerad övergång till huvudet finns i olika utföranden, dels som på bilden, Fig.3 b, där vulsten är vacker och välarbetad, dels enklare varianter med bara en skåra eller linje .

Nålen på Fig.3 a är en ovanligt vacker praktnål, där man har lagt ner mycket möda på det fina mönstret. Mönstren är ofta komplicerade och osymmetriska. Nålen har mönster på båda sidorna, men baksidan blev aldrig färdiggjord.

Nålen med runinskriften ,Fig.4, är av samma typ som nålen på Fig.3 c, men här har man fasat av för att få ett huvud. Den är stor och otymplig och runinskriften har troligen varit viktigare än nålfunktionen. Även om runorna på nålen är tydliga och lättlästa ger tyvärr inte inskriften någon språklig mening vid en första preliminär läsning.

Vad har man använt alla dessa nålar till? De allra flesta är så stora att sömnad direkt kan uteslutas. De minsta nålarna kan ha använts att sy enklare sömmar i grovt tyg med, annars använde man små metallnålar till alla vackra broderier som tillverkades under medeltiden.

Nålbindning

De flesta av nålarna har använts till nålbindning, där stora nålhuvuden inte är något problem eftersom man i denna teknik har stora lösa öglor. Nålbindning är en gammal textil-

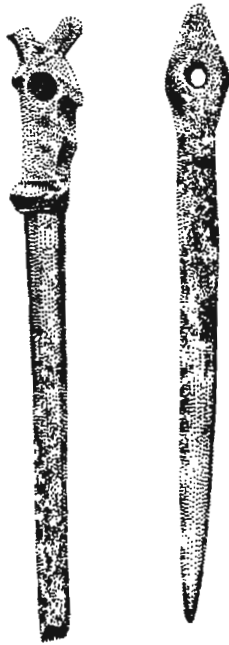

Fig.2 a och b.

teknik, som man har hittat belägg för i Sverige så tidigt som under yngre romersk järnålder, 200-400 e Kr. I en mosse i Västergötland har man funnit en vante, den sk Åslevanten, som är tillverkad i denna teknik.

Andra namn på nålbindning är vantsöm, nålning och skävning. I Lund har man hittat en nål försedd med en runinskrift som lyder: "tofana skefriG" dvs Anna Toves skävning, vilket visar redskapets benämning under tidig medeltid i Lund. Ordet skävning kan ha en grundbetydelse, som endast anger att nålarna varit blankpolerade.

Vid nålbindning använder man en lös trådände, med hjälp av nålen slingar eller syr man runt sin egen tumme. Öglorna sömmas i varandra och bildar på så sätt en relativt gles textil. Olika material och nålbindningstekniker har använts beroende på användningsområdet. Mjölksilar tillverkades i ko- eller hästtagel, vilket är vätskeavstötande. Vantar och sockor gjorde man av ull. För att få dem täta och var-

ma, valkades de, dvs de gnuggades i urin för att ludda ihop och få en tygliknande struktur. Om man vid spinningen blandade in hund- eller människohår i ullen blev vantarna vattenavstötande och kunde användas till sjöss.

Andra användningsområden för nålarna kan vara vävning av bonader. Med hjälp av nålen förde man inslagstråden genom skälet. Breddningen av huvudet var för att förhindra upplindningen av tråden att halka av. Bonader vävda i snärjteknik med vackra mönster är kända från medeltiden. Inslagstråden snärjdes

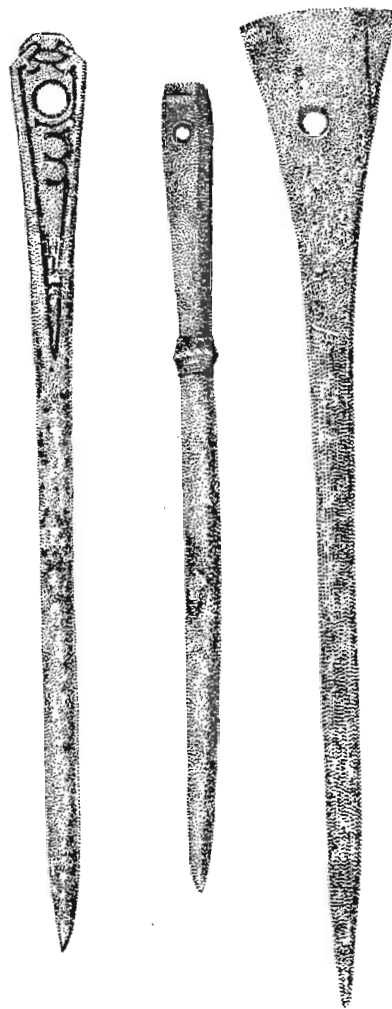

Fig.3 a, b och c. Väl bearbetade nålar.

runt varptrådarna och man kunde på så sätt väva separata mönster och figurfält.

En av nålarna, som var relativt lång och kraftig, hade kvadratisk genomskärning och en liten fisk inristad uppe vid huvudet. Möjligen kan detta vara en nål man använde för att knyta fiskenät med. Likheten mellan nålar och styli gör att man i några fall inte kan vara säker på i vilken kategori de passar in (se kapitlet Styli och vaxtavlor).

Tinbl bein och påtning

Till textilredskapen hör också s k Tinbl bein: ett textilredskap som använts för att tillverka snoddar I en grav i Lund har man påträffat ett redskap av detta slag, som hade ordet tinbl bein inristat med runor, vilket har gett namn åt föremålsgruppen. Ett tinbl bein är tillverkat av en benpipa, ca 2-7 centimeter lång och med två till fyra spetsar utskurna i ena änden. Vanligast i Sigtuna är två stycken spetsar, som på Fig.5, men även fyra förekommer. Det som

Fig.4. Bennål med runor.

Fig.5. Tinbl bein.

påträffades i Lund hade tre stycken spetsar. Utseendet varierar, några är helt funktionella, andra har dekorerats med vulster i vågrätt eller i horisontell riktning. Det vackraste exemplaret har streckornamentik, men även enklare ornamentik förekommer.

Den textila tekniken kallas i våra dagar för påtning, och innebär att man tillverkar en snodd som bygger på öglor som hakar i varandra och dras åt. Man kan använda enbart fingrarna eller ett tinbl bein. Principen liknar stickning på maskin.

Den färdiga snodden skall löpa ner genom hålet i mitten, runt spetsarna lindas tråden i halvslag, sedan lyfter man över öglorna i tur och ordning med hjälp av en nål eller liknande. Hela tiden vrids tinbl beinet runt alltefter som arbetet fortskrider. Tråden som man gör snodden av löper med runt på utsidan och bildar på så sätt nya öglor. Snoddarna kan användas som snören eller som dekorativa band.

DRÄKTENS TILLBEHÖR

av Leena Drenzel och Lena Henriksson

Föremål typ smycken, vapen och redskap förekommer huvudsakligen som gravgåvor eller i nedgrävda skatter, mera sällan påträffas de i kulturlagren i samband med stadsgrävningar. I Sigtuna har vi som grävt där blivit bortskämda med det ovanligt rika fyndmaterialet där det ingår smycken i både brons, silver och glas tillsammans med en mängd andra fynd. De flesta av dessa föremål kan betraktas som borttappade saker i gårdspassagernas gytjta eller husens mörka vrår, en del måste anses vara verkstadsfynd. De föremål vi kommer att behandla här är endast ett urval av det hittills konserverade materialet i brons och silver.

Många av smyckena har haft både en praktisk och en dekorativ funktion i dräkten och flera av formerna har varit gemensamma för både män och kvinnor. Smyckenas form och dekor har förändrats genom tiden och smyckena kan därför vara användbara när det gäller att datera olika lager.

När det gäller vår kunskap om klädedräkten vid denna tid, grundar den sig framför allt på textilfragment från de rika gravarna från Birka samt på samtida avbildningar. Människor i dräkter har avbildats på bildstenar och runstenar, det finns enstaka små friskulpturer samt vidare små människofigurer i form av s k påsyningsbeslag. Genom dessa bilder får vi en allmän uppfattning om dräkten, vilket i vissa detaljer har bekräftats av fynd i synnerhet i skelettgravar.

Mansdräkten och dess tillbehör

Mansdräkten har under vikingatid och tidig medeltid sett nästan likadan ut överallt i Norden och även i stora delar av Öst- och Västeuropa. Den bestod i stora drag av en skjorta eller kjortel, byxor och mantel eller rock.

Skjortan var oftast vid och hade halsöppning samt sammanhölls om livet med ett bälte, men också figursyddas skjortor förekom. Byxorna kunde vara smala och långa, men även knä korta byxor användes. På de gotländska bildstenarna avbildas vida påsbyxor, som anses ha påverkats från det orientaliska klämodet. På fötterna hade man vanligen läderskor i olika utföranden (se kapitlet Läderhantverk). Manteln var ett behövt och allmänt brukat ytterplagg. Den var rektangulär eller kvadratisk i sin form och räckte ner till höften, knäet eller till ankeln. Om mannens huvudbonad är vi sämre underrättade. Någon sorts huva eller luva i ylle eller skinn var kanske den vanligaste typen. Från Birka finns några få delar av toppiga mössor. Dessa har starkt orientalisk prägel och är inte av inhemskt snitt.

De viktigaste dräktillbehören i mansdräkten var de spännen som användes för att fästa ihop manteln och skjortan med. Den vanligaste typen är ringspännen (s k hästskoformade spännen), vilka också är de vi hittat flest av i Sigtuna.

Fig.1. Ringspänne med facetterade ändknoppar.

De äldsta ringspännena är från 800-talet, men de användes även under tidig medeltid, sporadiskt kanske genom hela medeltiden. Ringspännena har haft stor spridning och har förekommit i länderna runt Östersjön, i Ryssland och i Västeuropa. De finns i silver, brons och järn och varierar i storlek och utformning. Tillverkning har skett på olika håll och ofta är det svårt att avgöra varifrån de olika spännena härstammar. De största ringspännena, ofta stora som handflator, har brukats som axelspänner i människans mantlar omväxlande med stora ringnålar. Spännet kunde sitta antingen på högra eller vänstra axeln, på bröstet, ibland vid höften.

De två största spännena som vi har hittat i Sigtuna är båda från 900-talet. Det ena är tillverkat i brons och har stora facetterade änd-

Fig.2. Ringspänne med upprullade ändar.

knoppar med punktörnering, det andra är av silver med upprullade ändar (Fig.1). Båda är av östlig typ.

De spännena vi hittat flest av i Sigtuna är små ringspännena med upprullade ändar (Fig.2). Dessa är enkla och klena och ofta något yngre än de stora spännena. Spännet av denna typ kan också betraktas som mantelspännet, men ofta användes de, i synnerhet när det gäller de allra minsta, till att fästa ihop bröstlinningen på skjortan. Även kvinnor hade liknande spännet.

I Sigtunas fyndmaterial ingår också ett flertal relativt små ringspännena i brons som är av en något ovanligare typ. De är slutna, släta eller

Fig.3. Slutet ringspänne med omlottsnodda ändar.

snodda med omlottssnodda ändar (Fig.3). Liknande spännet förekommer i estniskt material, men annars ser typen ut att vara sällsynt; själva formen återfinns dock i bl a vissa gotländska vikingatida armringar och olika sorters småringar. Eftersom spännena är så typiska i Sigtuna har vi kanske här att göra med en speciell "Sigtunaform". Dessa har också använts för att fästa ihop skjortlinningen.

Vid sidan av ringspännena och ringnålar är bältet mansdräktens viktigaste dräkttillbehör. De kunde vara av läder, tyg eller metall och pryddes ofta med små metallbeslag. Söljan var vanligen rikt utformad och kan nästan betraktas som ett smycke som följde modets växlingar. Bältets fria remända har sällan hållits fast mot midjan med en remlöpare utan i stället har den stuckits in under bältet ett stycke från söljan och sedan hängt ned varvid det ofta ornerade remändebeslaget varit väl synligt. I bältet hängde mannen sina personliga tillhörigheter, som t ex kniv, kam, eldstål och vapen, ibland även penningpung. Med hjälp av remdelare som avdelade midjeremmen på ett eller två ställen fick man bättre möjligheter till fästande av föremål.

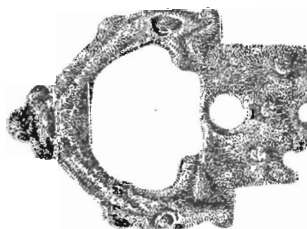

Fig.4. Remsölja med djurornamentik.

I Sigtuna har vi hittat ett antal söljor och beslag i olika former, t ex den vackra söljan med två djurhuvuden som biter i beslaget som remmen är fäst i (Fig.4). Söljan är förmodligen av skandinaviskt ursprung och från 1000-talet. Östliga handelsförbindelser anges av ett antal små sk rysk-orientalska beslag, vilka har formen av sköldar, hjärtan eller är avlånga. (Se kapitlet om Kulturkontakter i Österled.)

Knappar tillhör inte den traditionella nordiska dräkten under vikingatid och tidig medeltid, men har ändå förekommit här. I fyndmaterialet från Birka ingår rester av en speciell typ av åtsittande kjortel, en sk kaftan, som anses ha kommit österifrån. Till skillnad från den inhemska skjortan, som drogs över huvudet, knäpptes kaftanen framtill med knappar i två rader. De knappar man påträffat i Norden anses spegla kontakter med Orienten. Det är först mot slutet av 1300-talet, som knapparna fick en allmännare spridning i Norden. Den knapp som hittades i Sigtuna är rund, platt och ganska stor samt har en dekorativ pärlrand i kanten (Fig.5). Den kan preliminärt dateras till 1000-talet.

Kvinnodräkten och dess tillbehör

Kvinnodräkten förekommer i många olika variationer i Norden och modet på kvinnornas kläder ser ut att vara mera lokalt präglat än manskläderna. Den mest kända skandinaviska kvinnodräkten är kanske den från Birka, men från den skiljer sig t ex den gotländska kvinnodräkten. Vissa gemensamma beståndsdelar har dock alla.

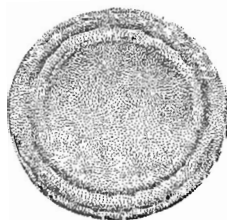

Fig.5. Knapp av brons från 1000-talet.

Närmast kroppen bar kvinnan en särk eller skjorta med långa ärmar och ett urklippt halshål med sprund. Den var hopsydd i sidorna, vid och hellång. Över särken har burits hängselkjol, som nådde från armhålan ned på vaden så att särkens nederdel var synlig. Som ytterplagg användes mantel eller en figursydd rock. Manteln var ofta kvadratisk eller tresidig med en snibb hängande ner på ryggen. Under vikingatid fästes den med ett enkelspänne mitt på bröstet eller under hakan, under medeltid ofta enbart med en snodd eller ett snöre. Som huvudbonad hade kvinnan huckle eller sjal, som handplagg för kallt väder ett par tumvantar.

Till den nordiska kvinnodräkten hörde vanligen två parspännen, som förenade kjolens axelhängslen på axlarnas framsida. Tillsammans med dessa användes ett tredje spänne mitt på bröstet, som då fäste ihop manteln. Denna smyckeuppsättning bestod på svenska fastlandet under vikingatid av två ovala spännbucklor och ett treflikigt, likarmat eller stort runt spänne. Alla dessa spännen förekommer i olika variationer. I Sigtunautgrävningen har vi hittat varken spännbucklor, treflikiga spännen eller runda spännen av ovannämnda art. Ett fragment av ett likarmat spänne föreligger dock. Det är av en typ som har prytt med en kronliknande mittknopp och, vända mot denna, två små djurfigurer i friskulptur. Spännet är skandinaviskt och kan dateras till sen vikingatid.

På Gotland upptogs aldrig ovalspännen i den inhemska dräktskicket, utan där fyllde de sk djurhuvudformiga spännen ovalspännenas funktion att pryda och hopfästa den kvinnliga dräktens axelband. Mellan dem bars ett dosformigt spänne, den andra ledande spännetypen på Gotland under vikingatid.

I materialet från Sigtunautgrävningen har vi två gotländska djurhuvudformiga spännen (Fig.6). Det större spännet har gripdjursornamentik och kan dateras till 900-talet, det mindre spännet är gropornerat och från tidigt 1100-tal.

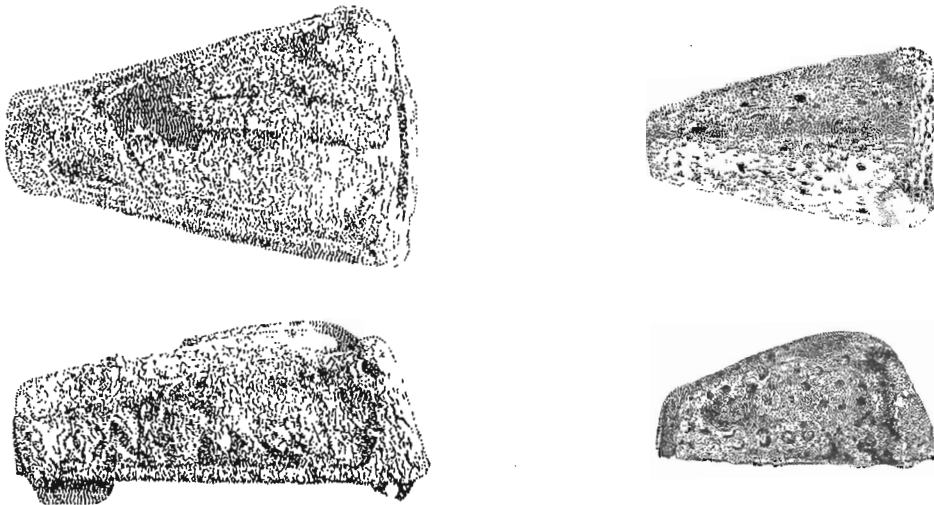

Fig.6. Två gotländska djurhuvudformade spännen. Det vänstra från 900-talet, det högra från 1100-talet.

Även ett finskt axelspänne har hamnat i kulturlagren i Sigtuna. Spännet är runt, streckornerat och försett med åtta tappor (Fig.7). De parvis burna runda spännena är typiska för den västfinska kvinnans dräkt under vikingatid. Spännet från Sigtuna är från 1000-talet.

Små runda spännen och små ringspännen har använts för att hålla ihop halssprundet i kvinnans skjorta. De särkspännen vi har hittat flest av i Sigtuna är, som tidigare nämnts, ringspännen med upprullade eller omlottsnodda ändrar. Vid sidan om dessa förekommer några udda former.

Från axelspännen hängde ofta kvinnans personliga tillhörigheter typ nycklar, kam, kniv, sy-saker m m. Senare under medeltiden har även kvinnan använt bälte och hängde då sina saker i det i stället.

Utöver spännen har till den nordiska kvinnans dräkt hört en mångfald olika prydnadsting i form av runda broscher, hängsmycken i ett högst växlande utförande, armringar, finger-ringar, pärlor o s v.

Fingerringar

Under vikingatid tillhörde fingerringar mest kvinnans, men ibland även mannens utstyrsel,

men det är först vid övergången till medeltid som de får en allmännare spridning och betydligt rikare utformning. De flesta ringarna från Sigtuna är enkla, slutna, ornerade och gjorda av en smal bronsten. Andra typer är snodda ringar och ringar med vidgat mittparti (Fig.8).

En samling av ca 50 ringar påträffades nedgrävda i ett bostadshus från omkring år 1000. Denna typ av ringar är inte nordisk utan härstammar från kontinenten. De är gjorda av en tenn/blyring på vilket fästs en rund eller kvadratisk infattningsplatta. I centrum av denna sitter en fyrkantig glasbit. Två typer av utförande förekommer och inom varje huvudtyp finns också olika varianter. Även om ringarna

Fig.7. Finskt rundspänne med knoppar. 1000-talet.

Fig.8. Fingerring gjord av vriden bronsten.

ser ut att ha serietillverkats, har den som gjort dem lagt ned mycken möda. Med största sannolikhet skulle ägaren sälja dem. Varför de låg nedgrävda i huset förblir en gåta. Ytterligare några fina ringar med infattningsstenar har påträffats i Sigtuna. Alla dessa har säkert burits av rikare människor.

Hängsmycken

Bland hängsmycken från Sigtuna kan nämnas ett s k gripdjurshänge i Borre-stil (Fig.9. Konststil i den äldre vikingatiden, som karakteriseras av det framifrån sedda djurhuvudet med stora kulögon och utspärrade halvrunda öron. Fullständiga gripdjur har gärna sexkantig kropp). Hängeformen är ursprungligen skandinavisk, men liknande har hittats såväl i Väst som i Östeuropa. Smycket från Sigtuna är från 900-talet.

Av hängen i korsform, d v s hängkrucifix, har vi hittat minst fem stycken, därav tre i brons och ett litet i silver. Alla är likarmade och av östlig typ. Dessa östliga kors vittnar om de kontakter som fanns med bl a Novgorod och Kiev. (Se kapitlen Kulturkontakter i österled och Kristen tro.)

De flesta hängen synes ha endast prydnande uppgift medan andra sannolikt eller säkert har magisk innebörd och kan betraktas som amuletter, t ex det björntandshänge som kommer från Sigtunautgrävningen (se kapitlet Förkristen tro).

Halsband och armringar

Till hängprydnadernas grupp hör även pärlor av växlande beskaftenhet. Under äldre vi-

kingatid var det modernt att bära flera rader av pärlor där alla pärlor var någorlunda jämnstora. Senare blev det vanligare med en enkel rad, men nu med större pärlor. Pärlor bars uppträdde på snoddar vilka fästes vid axelspännen eller på annat sätt frampå bröstet. Ibland användes, i synnerhet på Gotland, mer eller mindre dekorativa vid axlarna anbragta pärlspridare av brons. Pärlor uppskattades av både män och kvinnor. (Se kapitlet Pärlor.)

Halsringar ingår normalt inte bland den skandinaviska kvinnans smycken och inga har heller påträffats i Sigtuna. Armringar är allmänna men är dock dåligt representerade i Sigtuna, där bara några få armringar har sett dagens ljus under utgrävningens gång. En av dessa är en öppen, bandformig ring med stämpelornamentik. Ringen är av finskt ursprung och kan dateras till vikingatid. En annan ring är en s k krigararmring från baltiskt område (Fig.10). Den är öppen, flat och har streck-, punkt- och stämpelornamentik. Smycket är från 1000-talet.

Dräknålar

Även ett par långa bronsnålar ingår i fyndmaterialet från Sigtuna. Två av dessa har kubiskt formade huvuden med avskurna hörn, prydda med punktornamentik och är försedda med var sin ring. Nåltypen finns på Irland (Fig.11). Från iriskt håll kommer även en fragmentariskt bevarad bronsnål, liknande en kungaspira i miniatyrform. Nålen är från vikingatid. Nålarnas funktion i dräkten är

Fig.9. Bronshänge med djur i Borrestil. 900-tal.

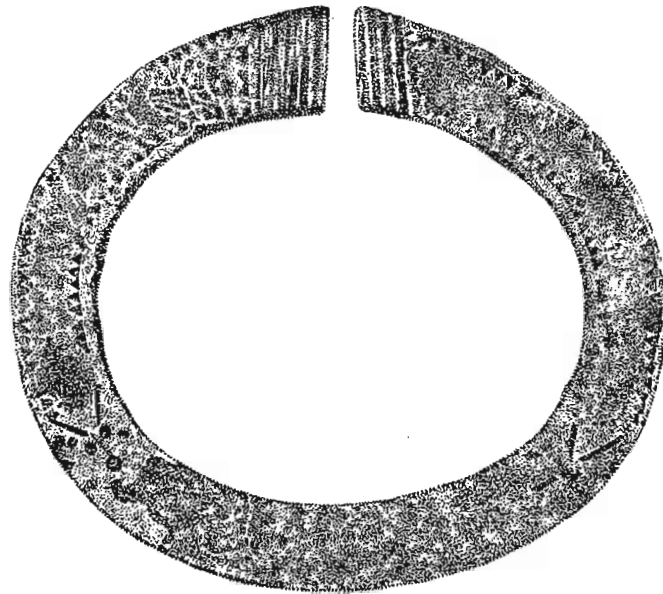

Fig.10. Baltisk "krigarring" med punsad dekor

inte helt känd, men de kan ha använts att fästa ihop kjolen, manteln eller huvudduken. En användning som hårnålar är också möjlig.

Det lär knappast ha varit vanligt att bära många smycken till vardags. Man pyntade sig då såsom nuförtiden till fest och vid högtidliga tillfällen. Stora och dyra smyckeuppsättningar har ej heller varit gemene mans egendom, utan de flesta har väl fått nöja sig med

några få smycken. Smycken och kläder återspeglar ju ofta ägarens sociala och ekonomiska ställning. Föremål av silver och guld liksom kläder av finare kvalitet, linne, siden, päls m m har säkert endast tillhört samhällets övre skikt. Vanligen gick folk i kläder av ylle, möjligen kunde skjortan vara av linne.

Flera unika föremål från Sigtunautgrävningen visar för övrigt att det funnits folk med makt och rikedom som vistats eller bott i Sigtuna.

Fig.11. Irländsk dräknål av brons.

PÄRLOR

av Annika Toll

Pärlor tycks ha varit uppskattade smycken hos medeltidens Sigtunakvinnor. Under grävningen i kv Trädgårdsmästaren har arkeologerna hittat över 600 pärlor. Det är pärlor mestadels av glas, men också av bärnsten, bergkristall, karneol, samt några av ben och keramik. Pärlor i alla möjliga färger och former, med dekor och utan dekor, guldfolierade och silverfolierade. Här finns pärlor dekorerade med pålagda trådar av glas, med prickar eller "ögon", schackmönstrade pärlor och sådana med helt oregelbunden dekor. Man hittar runda pärlor, facetterade, melonformade, cylindriska, segmenterade... En del är nästan genomskinliga, medan andra är helt opaka (ogenomskinliga), och alla är de pärlor som på olika sätt kombinerats till halsband, och en gång i tiden burits av Sigtunas kvinnor.

Under i stort sett hela järnåldern och in i medeltiden är pärlor ett vanligt fynd vid arkeologiska utgrävningar. Pärlor från järnåldern hittar man oftast i gravar - den döde har fått med sig sina personliga tillhörigheter, och ibland även annat som hon eller han kunde tänkas behöva, i graven. När vi däremot närmar oss Sigtunatid, slutet av 900-talet, sker en förändring av gravskicket. Då börjar kristendomen få fäste här uppe i norr, och med den nya tron följer en gravsed, som den vi har idag, helt utan gravgåvor. För arkeologerna innebär det att personliga tillhörigheter, som tex pärlor, inte längre återfinns med sina ägare. Istället får vi nöja oss med det som av olika anledningar hamnat i lergolv och jordgolv i städernas

hus eller landsbygdens gårdar, i gator och gränder. Saker som kasserats eller tappats, och sedan legat gömda under århundradena, säkert en gång till mycket förtret för dess ägare. Eftersom vi under medeltid inte längre har de hela pärluppsättningarna från gravarna, vet vi inte riktigt hur kvinnorna valde att kombinera sina pärlor. Men man får väl förmoda att mode och personlig smak spelat stor roll, då som nu, och den ekonomiska möjligheten att skaffa dessa smycken. Vi känner inte heller exakt till hur kvinnorna bar sina pärlor. Från vikingatidens gravar vet man att pärlorna hängde mellan två dräktspännen, som var placerade vid vardera axel. Spännena fungerade samtidigt som säkerhetsnålar, och höll en hängselkjol på plats. Mellan dessa båda spännen kunde det hänga flera rader av pärlor i olika storlek, utformning och material. Detta dräktmode försvinner under medeltiden, och det troligaste är väl att pärlorna sedan bars som idag, uppträdda på ett snöre runt halsen. Ja, pärlorna tycks onekligen höra kvinnornas värld till, men det finns exempel på manliga gravar från järnålder där pärlor påträffats, samlade i en liten läderpåse som varit fäst vid bältet. I kv Trädgårdsmästaren hittades en sådan välbevarad läderpåse, innehållande tre pärlor. Kanske har den tillhört en man, och kanske var det så att han förvarade pärlorna på detta sätt, vid sitt bälte, för att kunna använda dem som betalningsmedel eller till byteshandel.

Innan Sigtunautgrävningen startade sommaren 1988 fanns sammanlagt 593 pärlor från olika grävningar i Sigtuna. Många av pärlorna var hittade vid gatuarbeten och efteråt inlämnade till museet, alternativt inköpta av upphittaren. En annan vanlig fyndomständighet är "upphittad vid trädgårdsarbete". Som med annat fyndmaterial från Sigtuna var få pärlor upphittade vid en regelrätt arkeologisk undersökning, med en väl dokumenterad lagerföljd. Detta har sin betydelse då pärlor liksom många andra fyndmaterial förändrats genom tiderna, blivit omoderna eller slutat tillverkas av någon annan anledning, och med andra ord är en god hjälp vid datering av de olika lager som framkommer vid utgrävningar.

1987 gjordes en genomgång av de 593 pärlorna, i ett försök att få en datering på materialet, och därmed en fingervisning också om stadens ålder och utveckling. Det visade sig då att av de pärlor som var möjliga att närmare tidsbestämma kunde majoriteten placeras i 1000- och 1100-tal. Endast ett 60-tal pärlor ansågs höra hemma i 900-talet, det århundrade då, som vi nu

vet, att staden anlades.

Nu våren 1990, när detta skrives och utgrävningen i kv Trädgårdsmästaren är så gott som avslutad, har det totala antalet pärlor ökat med över 100%. Hur ser då det nya materialet ut? Ja, förvånande nog ser det ut att ha en ganska så annorlunda sammansättning jämfört med det tidigare materialet, trots att antalet pärlor är i stort sett lika. Den nya gruppen av pärlor ger ett äldre intryck, med en större andel 900-talspärlor. Förklaringen är naturligtvis ganska enkel - eftersom en stor del av de tidigare funna pärlorna framkommit vid gatuarbeten och andra ytliga störningar i kulturlagret, har antalet yngre pärlor blivit överdrivet stort. I kv Trädgårdsmästaren har arkeologerna däremot haft möjlighet att över ett större område gräva hela vägen, från yta till botten - från yngre till äldre. Därmed finns nu i Sigtuna ett pärlmaterial som är tillvarataget på ett sådant sätt att det ger en rättvisare bild både av antalet pärlor och av proportionerna mellan de olika pärltyperna.

SPEL OCH LEK

av *Laura Wrang*

Livet i Sigtuna kretsade mycket kring arbetet i hemmet och i hantverksboden. Tillfällen för avkoppling och nöje var begränsade, vilket kanske förklarar varför det påträffas så få fynd, som har med den lediga tiden att göra. Några spelpjäser och ett tiotal tärningar berättar emellertid något om de spel som har roat de vuxna. Enkla leksaker av ben har figurerat i barnens lekar, och är för övrigt så gott som de enda fynd som markerar barnens närvaro i staden.

Tärningarna har tillverkats av ben eller horn och är försedda med ögon i form av punktcirklar (Fig.1a). Ett par av dem har ögonen placerade som på dagens tärningar, så att summan av två motstående sidors ögontal blir sju. I övrigt finns det stor variation i ögonens placering, t ex en avlång tärning som visar 1-2, 3-6, 4-5 (Fig.1b). Några halvfärdiga tärningar utan ögon visar att tillverkningen utfördes i Sigtuna.

Bland de spel där tärningar användes fanns det vikingatida brädspelen "Hnefatafl". I den fornordiska litteraturen beskrivs det som ett tvåmannaspel, där spelarna flyttade pjäser i syfte att anfalla eller försvara en speciell spelpjäs, en "kung". Hnefataflpjäser av ben, mer sällan av glas, har hittats tillsammans med tärningar bla i gravar i Birka. De halvrunda pjäserna har ett hål på undersidan för

Fig.1a och b. Två sorters tärningar.

att med hjälp av stift kunna sättas i hål på spelbrädet. I kv Trädgårdsmästaren har en pjäs av mörkfärgat glas påträffats, vilket visar att spelet också i Sigtuna varit ett omtyckt tidsfördriv.

Ett enklare sätt att spela med tärningar var att kasta dem på ett bord eller på marken och tävla om vem som fick det högsta antalet ögon. I vikingatida gravar förekommer tärningar oftast tre och tre, vilket tyder på att de kastats tre i taget. I detta spel kunde nöje snabbt förvandlas till allvar, om man spelade med insats av pengar eller andra ägodelar. Under medeltiden blev dobbel så allmänt förekommande, att kung Magnus Eriksson var tvungen att reglera detta i den stadslag som han upprättade. Ingen fick spela bort häst eller vapen, spel om mer än en mark förbjöds, och likaså spel efter att det ringt till kvällsvard. Lagens i detta stycke detaljerade utformning tyder på att spel om penningars värde med tiden blivit ett socialt problem, inte minst på grund av att "kiv och osämja" uppstod när falskspel uppdagades. Med lite list kunde nämligen en spelare förbättra oddsen. I Sigtuna har någon tex försett en tärning med två tvåor. En annan sigtunabo ägde en tärning med en "ihålig" etta, där en blybit en gång varit gömd. Till sin motspelares förvåning har han kunnat kasta en tärning vars förtyngda sida föll nedåt och vars uppåtvända sida ideligen visade sexor!

Under 1100-talet infördes schack i Norden, ett spel som har förknippats med de högre samhällsklasserna och därmed troligtvis varit mindre utbrett än Hnefatafl och tärningsspel. Att schack spelades i Sigtuna vittnar några fynd av schackpjäser om. De flesta har tillverkats av den avkapade änden av ett älghorn och har konisk form med en upptill skuren

Fig.2. Schackpjäs av älghorn.

knopp (Fig.2). En särskilt vacker formgivning har tre pjäser som sannolikt är gjorda av valrossbete (Fig.3).

Ungefär ett århundrade senare, under 1200-talet, kom "damspelet" till Norden. Till spelet hade man platta, runda brickor, liksom man hade till ett redan tidigare känt spel: bräde. Det är till ett sådant brädspel man använt ett par i Sigtuna funna spelbrickor av ben, som är ornerade med koncentriska cirklar (Fig.4).

Om litet är känt om vuxenspel under vikingatid och tidig medeltid är ännu mindre känt om barnens lekar. Tid för lek var mer begränsad än idag, eftersom barnen sannolikt vid en tidig ålder introducerats i arbetslivet. De har inte bara utfört hushålls- och gårdssysslor, utan även arbetat som lärlingar hos hantverkarna. När arbetet var utfört fick de dock tillfälle att

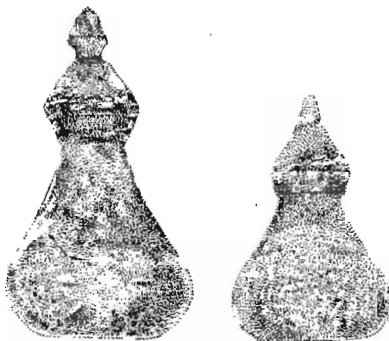

Fig.3. Schackpjäser av valrossbete.

"vara barn". I de isländska sagorna kan man läsa om hur barn lekte med guldringar, mäsingshästar och modellskepp. Det är kungabarnens leksaker som beskrivs här, men liknande sådana, om väl av enklare utformning, har säkert roat barn i allmänhet. I vikingatidsmaterial från olika håll finns barkbåtar samt snidade människo- och djurfigurer i trä, som har tolkats som leksaker. Under medeltiden var bensnurren en vanlig leksak. Den tillverkades av det lilla mellanfotsbenet från gris och försågs med hål för insättande av en ulltråd. Benet sattes i rörelse när barnet lättade något på greppet om de hårt spända och tvinnade trådändarna. Leken var populär bland barnen i Sigtuna, där ett trettiotal snurror har påträffats. En annan leksak funnen i Sigtuna är en slags fyrsidig tärning tillverk-

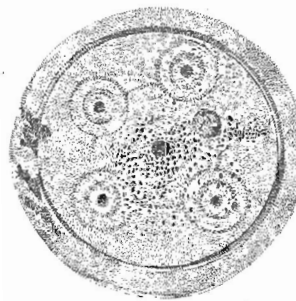

Fig.4. Spelbricka till damspel.

ad av ett tärningsben från en ko. På en tavla målad av 1500-talskonstnären Bruegel ser man barn kasta sådana "tärningar".

Sigtunabarnen har säkert haft andra leksaker, såsom dockor och bollar gjorda av tyg eller skinn, men dessa har inte bevarats till vår tid. Gissnings- och föreställningslekar, kurragöma och blindbock är alla lekar med gamla anor som i olika utföranden kan ha lekts i staden.

Förmodligen har också olika tävlingsaktiviteter anordnats. I Sigtuna har Mälarens strand och vatten utgjort en vidsträckt, inbjudande plats för både tävlan och lek.

Något som under alla tider har roat både barn och vuxna är musiken. I findmaterial från vi-

kingatids- och medeltidsutgrävningar förekommer lergökar, mungigor, delar av lyror och flöjter. Vid undersökningen i Sigtuna hittades en del av en flöjt. Den är gjord av ett skenben från får eller get och har ett triangulärt inblåsningshål. Flöjtens enkla toner har ljudit genom kvällsstillheten eller stämt in med andra instrument vid de festligheter som varit i staden.